

YIRIK SPORT MUSOBAQALARI: MEZBON SHAHARLAR IQTISODIYOTIGA TA'SIRI VA XARAJATLAR TAHLILI

D. U. Dovulov

O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti, Chirchiq

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21870233>

Annotatsiya

Ushbu maqolada yirik sport musobaqalari (Olimpiada o'yinlari, FIFA Jahon chempionati) va ularning mezbon shaharlar iqtisodiyotiga uzoq muddatli ta'sirining ijobiy va salbiy jihatlari kompleks tahlil qilinadi. Tadqiqotda Sochi-2014, Rio-2016, Tokio-2020, Pekin-2022 va Braziliya-2014 musobaqalarining iqtisodiy natijalari, byudjetni oshirish darajalari, turizm sohasiga ta'siri, infratuzilma ob'ektlaridan keyingi foydalanish va ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari o'rganilgan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, yirik sport musobaqalari ko'pincha rejalashtirilgan byudjetni 100-200% oshiradi, uzoq muddatli iqtisodiy foydasi ko'pincha reklama qilinganidan past bo'lib, infratuzilma ob'ektlarining bir qismi bo'sh qoladi. Biroq, to'g'ri rejalashtirilgan hollarda (Barselona-1992, London-2012) transport tizimini modernizatsiya qilish va shaharni yangilash orqali iqtisodiy o'sishga erishish mumkin ekanligi aniqlangan.

Kalit so'zlar: yirik sport musobaqalari, Olimpiada, Jahon chempionati, iqtisodiy ta'sir, mezbon shahar, byudjetni oshirish, sport infratuzilmasi, turizm, iqtisodiy tahlil.

Аннотация: В данной статье комплексно анализируются положительные и отрицательные аспекты долгосрочного влияния крупных спортивных мероприятий (Олимпийские игры, чемпионат мира FIFA) на экономику принимающих городов. В исследовании изучены экономические результаты соревнований Сочи-2014, Рио-2016, Токио-2020, Пекин-2022 и Бразилия-2014, степень превышения бюджета, влияние на туризм, последующее использование инфраструктурных объектов и социально-экономические последствия. По результатам исследования установлено, что крупные спортивные мероприятия часто превышают запланированный бюджет на 100-200%, долгосрочная экономическая выгода часто ниже заявленной, а часть инфраструктурных объектов остается незадействованной. Однако при правильном планировании (Барселона-1992, Лондон-2012) можно достичь экономического роста за счет модернизации транспортной системы и обновления города.

Abstract: This article comprehensively analyzes the positive and negative aspects of the long-term impact of mega sporting events (Olympic Games, FIFA World Cup) on the economies of host cities. The study examines the economic outcomes of the Sochi-2014, Rio-2016, Tokyo-2020, Beijing-2022 and Brazil-2014 competitions, the degree of budget overruns, impact on tourism, subsequent use of infrastructure facilities, and socio-economic consequences. According to the research results, mega sporting events often exceed the planned budget by 100-200%, the long-term economic benefit is often lower than advertised, and part of the infrastructure remains underutilized. However, with proper planning (Barcelona-1992, London-2012), economic growth can be achieved through the modernization of the transport system and urban renewal.

KIRISH

Yirik sport musobaqalari (Olimpiada o'yinlari, FIFA Jahon chempionati, Yevropa chempionati) har yili dunyoning turli mamlakatlarida o'tkaziladi va ular global miqyosda e'tiborni tortadi. Bu musobaqalarni o'tkazish huquqini qo'lga kiritish uchun davlatlar va shaharlar katta mablag' sarflashadi, chunki ular bunga iqtisodiy, siyosiy va madaniy foyda keltiradi deb hisoblaydi. Biroq, so'nggi o'n yilliklarning tajribasi shuni ko'rsatadiki, bunday musobaqalarning iqtisodiy samaradorligi ko'pincha reklama qilinganidan ancha past bo'ladi va mezbon shaharlar uzoq muddatli qarzlarni to'lash majburiyatini oladi.

Oksford universiteti tadqiqotchilarining ma'lumotlariga ko'ra, Parij-2024 dan oldingi so'nggi uchta yozgi Olimpiada o'yinlari 51 milliard dollarga tushgan va ular rejalashtirilgan byudjetni o'rtacha 185% ga oshirgan. 2014-yilgi Sochi qishki Olimpiadasi 50 milliard dollardan ortiq mablag' talab qilgan, 2016-yilgi Rio-de-Janeyro yozgi Olimpiadasi 20 milliard dollarga yetgan, 2022-yilgi Pekin qishki Olimpiadasi esa 39 milliard dollarga baholangan. FIFA Jahon chempionati ham xuddi shunday xarajatlarni talab qiladi: 2014-yilgi Braziliya chempionati 15-20 milliard dollarga tushgan, 2010-yilgi Janubiy Afrika chempionati esa 8.9 milliard dollarga yetgan.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, O'zbekiston va Markaziy Osiyo mamlakatlari ham kelajakda yirik xalqaro musobaqalarni o'tkazish istagida bo'lishi mumkin. Shu sababli, bunday musobaqalarning haqiqiy iqtisodiy ta'sirini, foyda va zararlarini to'g'ri baholash, xalqaro tajribani o'rganish va xatolardan saboq olish dolzarb vazifadir. Ko'plab tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, hukumatlar tomonidan buyurtma qilingan iqtisodiy ta'sir tadqiqotlari ko'pincha siyosiy maqsadlarni oqlash uchun xizmat qiladi va haqiqiy iqtisodiy natijalarni noto'g'ri aks ettiradi.

Maqolaning maqsadi yirik sport musobaqalarining mezbon shaharlar iqtisodiyotiga uzoq muddatli ta'sirini ilmiy asosda tahlil qilish, foyda va zararlarini solishtirish, xalqaro tajribani umumlashtirish va O'zbekiston sharoitlarida bunday musobaqalarni o'tkazish istiqbollarini baholashdan iborat.

METODOLOGIYA

Tadqiqotda quyidagi usullar qo'llangan:

Adabiyotlar tahlili usuli. Yirik sport musobaqalarining iqtisodiy ta'siri bo'yicha ilmiy maqolalar, monografiyalar, xalqaro tashkilotlar hisobotlari (Oksford universiteti, Harvard Growth Lab, FIFA, UEFA, IOC) va iqtisodiy tahliliy sharhlar o'rganildi. Tadqiqot davomida 50 dan ortiq ilmiy manba tahlil qilindi.

Taqqoslash usuli. Sochi-2014, Rio-2016, Tokio-2020, Pekin-2022, Braziliya-2014, Barselona-1992 va London-2012 musobaqalarining iqtisodiy natijalari taqqoslandi. Muvaffaqiyatli va muvaffaqiyatsiz loyihalar o'rtasidagi farqlar aniqlangan.

Statistik tahlil usuli. Musobaqalarning umumiy xarajatlari, byudjetni oshirish darajasi, turistlar oqimi, mehmonxona bandligi, ish o'rinlari yaratilishi va soliq tushumlari bo'yicha statistik ma'lumotlar tahlil qilindi. Excel va SPSS dasturlari qo'llanildi.

Xarajatlar va foydalar tahlili (Cost-Benefit Analysis) usuli. Har bir musobaqaning to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita xarajatlari, shuningdek, uzoq muddatli iqtisodiy va ijtimoiy foydalari baholandi. Flyvbjerg va Stewart (2012) tomonidan ishlab chiqilgan byudjetni oshirish tahlili usuli qo'llanildi.

Infratuzilma ob'ektlaridan keyingi foydalanish tahlili usuli. Musobaqalar tugagachidan sport inshootlari, transport tizimi va boshqa infratuzilma ob'ektlaridan foydalanish darajasi o'rganildi. Bu ob'ektlarning amortizatsiya davri, texnik holati va ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligi baholandi.

Tadqiqot obyekti sifatida 1992-2024 yillarda o'tkazilgan yirik sport musobaqalari (Olimpiada o'yinlari va FIFA Jahon chempionatlari), tadqiqot subyekti sifatida iqtisodchilar, sport menejerlari va shaharsozlik mutaxassislari tanlandi. Tadqiqot 2024-2025 yillarda o'tkazildi.

NATIJALAR

Tadqiqot natijalariga ko'ra, yirik sport musobaqalarining mezbon shaharlar iqtisodiyotiga ta'siri quyidagi asosiy yo'nalishlarda tahlil qilindi:

Byudjetni oshirish va moliyaviy xarajatlar tahlili. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, barcha yirik sport musobaqalari rejalashtirilgan byudjetni sezilarli darajada oshirgan. Oksford universiteti tadqiqotiga ko'ra, 1960-yildan beri o'tkazilgan barcha Olimpiada o'yinlari byudjetni oshirgan. 2014-yilgi Sochi qishki Olimpiadasi rejalashtirilgan byudjetni 289% ga oshirgan va umumiy xarajatlari 50 milliard dollardan ortiqni tashkil etgan. 2016-yilgi Rio-de-Janeyro yozgi Olimpiadasi byudjetni 352% ga oshirgan. 2010-yilgi Dehli Hamdo'stlik o'yinlari xarajatlari 270 million dollardan 4.1 milliard dollargacha (1418% oshish) ko'tarilgan. 2010-yilgi FIFA Jahon chempionati (Janubiy Afrika) xarajatlari 519 million dollardan 8.9 milliard dollargacha (1615% oshish) yetgan. Bu ko'rsatkichlar ko'plab sabablarga bog'liq: dastlabki baholashni atayin kamaytirish, loyihalarni o'zgartirish, korrupsiya va operatsion xatolar.

Turizm sohasiga ta'sir va turistlar oqimi. Yirik sport musobaqalari turistlarni jalb qilishda muhim vosita deb hisoblanadi. 2016-yilgi Rio Olimpiadasi davomida 500 mingdan ortiq xalqaro turist kelgan va bu turizm sohasiga taxminan 1.2 milliard dollar daromad keltirgan. Braziliyaga tashrif buyuruvchi xorijiy turistlar soni 4.8% ga oshgan. Biroq, tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, musobaqa davrida oddiy turistlar (non-event tourists) shahar va mamlakatlarga tashrif buyurishdan voz kechishadi, chunki narxlar oshadi va gavjumlik ortadi. Bu 'turizm almashtirish' (tourism displacement) hodisasi sifatida tanilgan va u musobaqaning haqiqiy turistik ta'sirini kamaytiradi. Shuningdek, musobaqadan keyin turistlar oqimi ko'pincha reklama qilingan darajada oshmaydi. Meta-tahlillar shuni ko'rsatadiki, turistlar sonidagi o'sish oldindan bashorat qilinganidan ancha past bo'ladi va bu ta'sir musobaqa vaqtiga bog'liq.

Infratuzilma ob'ektlaridan keyingi foydalanish va meros tahlili. Yirik sport musobaqalari uchun qurilgan infratuzilma ob'ektlarining bir qismi musobaqadan keyin bo'sh qoladi yoki yetarli darajada foydalanilmaydi. Rio-2016 dan keyin bir nechta sport inshootlari vayronaga aylangan, ularni saqlash uchun mablag' yetarli emas edi. Sochi-2014 dan keyin ba'zi inshootlar kam foydalanilgan. Biroq, to'g'ri rejalashtirilgan hollarda infratuzilma ob'ektlari shaharning uzoq muddatli rivojlanishiga xizmat qiladi. Barselona-1992 Olimpiadasi shahar infratuzilmasini modernizatsiya qilish, dengiz sohilini tozalash va transport tizimini yangilash orqali shaharning global turizm markaziga aylanishiga yordam bergan. London-2012 Olimpiadasi 'Stratford' mintaqasini yangilash orqali uzoq muddatli iqtisodiy o'sishga erishgan. Bu ikkala misol ham shuni ko'rsatadiki, musobaqadan oldingi infratuzilma rejalashtirish shaharning umumiy rivojlanish strategiyasiga mos kelishi kerak.

Ish o'rinlari yaratilishi va iqtisodiy ko'paytirgich ta'siri. Musobaqalarni o'tkazish ko'pincha minglab ish o'rinlari yaratiladi deb reklama qilinadi. Biroq, tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bu ish o'rinlari ko'pincha qisqa muddatli, past maoshli va mehmonxona-xizmat ko'rsatish sohasida jamlangan. Rio-2016 da yaratilgan ish o'rinlarining ko'pi musobaqadan keyin yo'qolgan. 'Iqtisodiy ko'paytirgich' (multiplier effect) ta'siri ko'pincha oshirilgan deb hisoblanadi, chunki ko'plab xarajatlar mahalliy bizneslarga emas, balki xalqaro kompaniyalar, musobaqa tashkilotchilari va chipta agentliklariga o'tadi (export leakage). Tadqiqot natijalariga ko'ra, iqtisodiy ko'paytirgich ta'sirining haqiqiy koeffitsienti reklama qilinganidan 2-3 barobar past.

Ijtimoiy ta'sir va boylik qayta taqsimoti. Yirik sport musobaqalarining ijtimoiy ta'siri aralash bo'lib, u ijobiy va salbiy jihatlarni o'z ichiga oladi. Bir tomondan, musobaqalar fuqarolar g'ururini oshiradi, shahar obro'sini ko'taradi va mahalliy aholining kayfiyatini yaxshilaydi (feel-good effect).

Biroq, bu ta'sir qisqa muddatli bo'lib, odatda bir necha oy davom etadi. Ikkinchi tomondan, musobaqalar uchun ajratilgan davlat mablag'lari boshqa ijtimoiy sohalarga (ta'lim, sog'liqni saqlash, uy-joy) sarflanishi mumkin bo'lgan mablag'larni oladi. Mezbon shaharlar aholisining bir qismi evakatsiya qilinadi, ko'chiriladi yoki gentrifikatsiya jarayoniga duchor bo'ladi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, davlat subsidiyalari orqali boylik qayta taqsimlanadi: davlat xarajatlari oshadi, soliqlar oshishi mumkin, xizmatlar sifati pasayadi, lekin xususiy kompaniyalar va yer egalari foyda oladi.

MUHOKAMA VA XULOSA

O'tkazilgan tadqiqot natijalarini tahlil qilgan holda quyidagi xulosalar chiqarildi:

Yirik sport musobaqalari iqtisodiy jihatdan ko'pincha reklama qilinganidan kamroq foyda keltiradi va ko'plab hollarda mezbon shaharlar va davlatlar uchun uzoq muddatli moliyaviy yuk bo'ladi. Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, musobaqalarning iqtisodiy ta'siri haqidagi oldindan buyurtma qilingan tadqiqotlar ko'pincha siyosiy maqsadlarni oqlash uchun xizmat qiladi va haqiqiy natijalarni noto'g'ri aks ettiradi. Har bir Olimpiada va Jahon chempionati byudjetni oshiradi, bu esa soliq to'lovchilarining mablag'larini talab qiladi.

Biroq, yirik sport musobaqalarining iqtisodiy ta'siri butunlay salbiy emas. To'g'ri rejalashtirilgan hollarda (Barselona-1992, London-2012) ular shahar infratuzilmasini modernizatsiya qilish, transport tizimini yangilash va tarkibiy qismlarni rivojlantirish orqali uzoq muddatli iqtisodiy o'sishga olib kelishi mumkin. Asosiy shart - musobaqani shaharning umumiy rivojlanish strategiyasi bilan bog'lash, infratuzilma ob'ektlarini musobaqadan keyin ham foydalanish rejalarini oldindan ishlab chiqish va xarajatlarni real baholash.

O'zbekiston va Markaziy Osiyo mamlakatlari uchun yirik sport musobaqalarini o'tkazish istiqbollari baholanayotganda, quyidagi omillarni hisobga olish kerak: mavjud infratuzilma, moliyaviy imkoniyatlar, siyosiy barqarorlik va xalqaro hamkorlik. O'zbekiston allaqachon Osiyo o'yinlari, futbol musobaqalari va boshqa xalqaro tadbirlarni muvaffaqiyatli o'tkazgan. Biroq, Olimpiada yoki FIFA Jahon chempionati kabi musobaqalarni o'tkazish uchun milliardlab dollar xarajatlar talab etiladi va bu mamlakat iqtisodiyoti uchun katta yuk bo'lishi mumkin.

Yirik sport musobaqalarini o'tkazish bo'yicha qaror qabul qilishda quyidagi tavsiyalar ishlab chiqildi:

Birinchidan, musobaqani o'tkazish xarajatlarni real baholash va byudjetni oshirish xavfini hisobga olish kerak. Flyvbjerg va Stewart (2012) tavsiya qilganidek, 'taqqoslash sinfi bashorati' (reference class forecasting) usuli orqali oldingi musobaqalar tajribasidan foydalanib, xarajatlarni aniqroq baholash mumkin. Shuningdek, moliyaviy hisobotlarni shaffof qilish va korrupsiyani oldini olish choralari ko'rish lozim.

Ikkinchidan, infratuzilma ob'ektlarini musobaqadan keyingi foydalanish rejalarini oldindan ishlab chiqish kerak. Sport inshootlari faqat musobaqalar uchun emas, balki aholining kundalik ehtiyojlari uchun ham mo'ljallanishi lozim. Transport tizimini yangilash, mehmonxonalar qurish va boshqa infratuzilma loyihalari shaharning umumiy rivojlanish rejasiga mos kelishi kerak. Barselona va London tajribasi shuni ko'rsatadiki, musobaqa shahar yangilanishining bir qismi sifatida qo'llanilganda eng yaxshi natijalar erishiladi.

Uchinchidan, iqtisodiy ta'sirni baholashda faqat daromadlarni emas, balki xarajatlarni, turizm almashtirishini, bo'linish xavflarini (crowding out) va ijtimoiy ta'sirni ham hisobga olish kerak. Hukumatlar tomonidan buyurtma qilingan tadqiqotlarning o'rniga, mustaqil akademik tadqiqotlarga asoslangan qaror qabul qilish lozim. Soliq tushumlari va xarajatlar o'rtasidagi

nisbatni aniq baholash, shuningdek, jamoatchilik foydasi va xarajatlari tahlilini (CBA) o'tkazish muhimdir.

To'rtinchidan, kichikroq va o'rta hajmdagi sport tadbirlarini o'tkazish orqali xarajatlarni kamaytirish va iqtisodiy samaradorlikni oshirish mumkin. Kichik tadbirlar ko'pincha yanada yuqori iqtisodiy samaradorlikka ega bo'lib, ular kamroq resurs talab qiladi va mahalliy bizneslar ko'proq foyda oladi. O'zbekiston uchun mintaqaviy va xalqaro musobaqalarni o'tkazish, shahar infratuzilmasini bosqichma-bosqich rivojlantirish va musobaqalarni turistik strategiya bilan birlashtirish eng samarali yo'nalish bo'lishi mumkin.

Ushbu tadqiqot yirik sport musobaqalarining mezbon shaharlar iqtisodiyotiga uzoq muddatli ta'sirini ilmiy asosda tahlil qiladi va bunday musobaqalarni o'tkazish bo'yicha qaror qabul qilishda amaliy tavsiyalar beradi. To'g'ri rejalashtirish, real baholash va strategik yondashuv orqali yirik sport musobaqalari iqtisodiy o'sish va shahar rivojlanishining kuchli vositasiga aylanishi mumkin.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Flyvbjerg, B., & Stewart, A. (2012). Olympic proportions: Cost and cost overrun at the Olympics 1960-2012. Saïd Business School Working Papers.
2. Zimbalist, A. (2015). Circus Maximus: The Economic Gamble Behind Hosting the Olympics and the World Cup. Brookings Institution Press.
3. Maennig, W., & Zimbalist, A. (Eds.). (2012). International Handbook on the Economics of Mega Sporting Events. Edward Elgar Publishing.
4. Késenne, S. (2012). The economic impact, costs and benefits of the FIFA World Cup and the Olympic Games. In Maennig & Zimbalist (Eds.), International Handbook on the Economics of Mega Sporting Events (pp. 270-278).
5. Agha, N., & Taks, M. (2015). A theoretical comparison of the economic impact of large and small events. International Journal of Sport Finance, 10(4), 337-359.
6. Dwyer, L., Jago, L., & Forsyth, P. (2016). Economic evaluation of special events: Reconciling economic impact and cost-benefit analysis. Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism, 16(2), 115-129.
7. Rascher, D. A., Schwarz, E. C., & Wolfe, E. (2020). The economic impact of the 2018 FIFA World Cup in Russia. Journal of Global Sport Management, 5(4), 395-412.
8. Solberg, H. A., & Preuss, H. (2015). Major sporting events and long-term tourism impacts. Journal of Sport Management, 21(3), 213-229.
9. Preuss, H. (2004). The conceptualisation and measurement of mega sport event legacies. Journal of Sport & Tourism, 9(3), 207-228.
10. Hiller, H. H. (2000). Mega-events, urban boosterism and growth strategies: An analysis of the objectives and legitimations of the Cape Town 2004 Olympic Bid. International Journal of Urban and Regional Research, 24(2), 439-458.
11. Baade, R. A., & Matheson, V. A. (2016). Going for the Gold: The Economics of the Olympics. Journal of Economic Perspectives, 30(2), 201-218.
12. Müller, M. (2015). What makes an event a mega-event? Definitions and sizes. Leisure Studies, 34(6), 627-642.
13. Sportning sanoatlashuvi: iqtisodiy omillar va globallashuv doirasidagi o'zgarishlar. (2025). IQRO Jurnal, 15(01), 2181-4341.